

EL LIDERATGE EPISCOPAL EN LA DEFENSA DE LES CIUTATS DE L'OCCIDENT LLATÍ (S. IV-V)*

PERE MAYMÓ i CAPDEVILA**

En el decurs del segle IV, l'Església, com a institució religiosa de gran abast i influència socials, s'integra dins les estructures profundes de l'Imperi romà, adoptant i adaptant la seva organització, donant origen, en fi, a un binomi que hauria de romandre: la *romanitas* i la *christianitas*¹. És en aquesta societat tardoromana que l'Església, posseïdora de prestigi i privilegis, s'alça en *Nova Roma* quan l'enfonsament de l'administració imperial i, conseqüentment, de l'Estat romà entès com a tal. Però, tot i que l'Imperi desapareix, les formes de govern i una bona càrrega d'ideologia i cultura romanes perviuen en el si dels nous regnes germànics, en els centres vitals de l'Occident llatí, en les ciutats².

* Aquest estudi ha estat realitzat mercès a la concessió del projecte d'investigació PS94-0242 subvencionat per la D.G.I.C.V.T., així com a la concessió d'una beca predoctoral de formació d'investigadors (FI-1137) atorgada per la Generalitat de Catalunya.

**Universitat de Barcelona

¹ Aquesta afortunada locució, tan carregada de retòrica com de realitat i que de manera preclara expressa la simbiosi entre Estat i Església, prové d'un famós passatge d'Orosi en què afirma que, arreu de l'Imperi, *mei iuris et nominis sunt, quia, ad christianos et romanos, romanus et christianus accedo*. Cf. PAU OROSI, *Historiarum aduersos paganos libri VII*, cap. V, 24, CSEL 5, p. 280. Una altra cita preciosa per a l'apreciació real de la imbricació entre ambdues institucions és la d'OPTAT DE MILET, *Liber tertius*, 3, CSEL 26, p. 74: *non respública est in ecclesia, sed ecclesia in respública, id est in imperio romano*. Un punt de referència bàsic és l'estudi de GAUDEMET, J. (1989²). *L'Église dans l'Empire romain (IVème-Vème siècles)*, París.

² Crec innecessari insistir en la qüestió de la decadència de les ciutats i la cultura, tan debatuda des de Gibbon. Les encertades consideracions de MARROU, H.I. (1975). *Décadence romaine ou Antiquité Tardive?*, París, són suficients per entendre el canvi donat en la societat romana en el pas al món medieval.

En efecte, en les ciutats de l'Imperi, emparada per una legislació favorable, l'Església, en la figura dels seus jerarques, els bisbes, adquireix progressivament una importància major en el normal desenvolupament de la comunitat ciutadana³. L'actuació episcopal envers la ciutat que li és assignada es tradueix en una sèrie de mesures econòmiques i polítiques que, afegides a la seva tasca moral –bàsicament trasmesa al poble a través de l'homilètica–, tenen com a objectiu la cohesió social de la *ciuitas*.

Amb el creuament dels *limes* danubià i renà de pobles germànics durant el segle V, l'estabilitat de la vida ciutadana es veu greument amenaçada. L'exèrcit imperial⁴, incapaç d'aturar l'avanç bàrbar, ha de recórrer a contingents de tropes federades per combatre els germànics, més tàcticament que decisivament, en campanyes en què Roma lluita *non pro gloria sed pro salute*⁵. La impossibilitat de l'exèrcit de protegir la totalitat de l'immens territori imperial, fa que concentri els seus esforços en reduïts punts estratègics, fet que forçosament, deixa la majoria de la població desatesa o escassament protegida per milícies ciutadanes o destacaments de *limitanei*.

Els testimonis literaris⁶ respecte de la ruïna de Roma descriuen, malgrat el seu caire escatològic, una situació realment difícil per al poble romà. Sense l'empar militar, les ciutats, sobretot aquelles situades en els eixos de comunicacions o aquelles frontereres, han de defensar-se per elles mateixes del *furor barbaricus* i amb aquesta intenció els seus habitants es dirigeixen als *primores ciuitatis* per tal de sol·licitar el seu ajut i direcció. Entre les autoritats ciutadanes figura, destacadament, l'autoritat episcopal.

³ MOCHI ONORY, S. (1933). *Vescovi e città (sec. IV-VI)*, Bolonya, p. 87-88.

⁴ Sobre la situació de l'exèrcit romà en època baix imperial, remeto als estudis de GROSSE, R. (1920). *Römische militäreschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlín, i de JONES, A.H.M. (1964). *The Later Roman Empire* (cap. XVII), Oxford. Pel que fa a la distribució de les tropes, cf. CLEMENTE, G. (1968). *La Notitia Dignitatum*, Cagliari. Respecte de la política militar i l'estratègia de l'Imperi, el treball bàsic i aclaridor és l'assaig de LUTTWAK, E.N. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire*, Baltimore.

⁵ Jeroni, *Epist.* 123, CSEL 56, p. 93.

⁶ La irrupció en territori romà d'aquelles *externae gentes* que, fins feia poc, *sub romano iure suberant*, causa no poques pertorbacions en la vida quotidiana. Ja Ambròs ens parla de *semiruntarum cadauera, exposita funera i greges captiuorum* –AMBRÓS, *Epist.* XXXIX, 3, PL 16, col. 1146– i Màxim de Torí qualifica d'*excidium* la invasió goda i la considera senyal del *iudicium Dei* –MÀXIM, *Homilia* LXXXVI, CC 23, p. 357–. A més, s'ha de tenir en consideració la difusió de les *Historiae* d'Orosi i de la *Ciuitas Dei* d'Agustí i la influència del providencialisme històric en la literatura coetània.

A principi del segle V, és palesa la desarticulació del sistema administratiu a les ciutats de la *pars occidentis* de l'Imperi. Les classes benestants es mostren poc disposades a prendre a càrrec seu les magistratures ciutadanes, i més aviat s'inclinen per seguir un *més segur cursus* eclesiàstic. És, doncs, en aquesta conjuntura històrica que el bisbe esdevé element primordial per a la pervivència del model social i de l'ordre establert, això és, de la romanitat cristiana; en la constitució de la ciutat tardoantiga, l'autoritat episcopal constitueix una veritable pedra de toc.

Davant la *uicinitas bellorum*, tan sols la cohesió entre els diferents grups socials ofereix una oportunitat de defensa eficaç a les ciutats. Aquest raonament no s'escapà als dirigents religiosos, que dedicaren una part important de la seva tasca a donar solidesa al teixit social urbà. A tal efecte, es fixaren⁷ dos objectius: d'una banda, exhortaven el poble-comunitat contra l'èxode de la ciutat en temps de perill, d'una altra, el preparaven moralment per enfrontar-se amb els rigors de la guerra que s'apropava. Tanmateix, totes dues actuacions tenen un mateix objectiu: la unitat del conjunt de la població de la ciutat per tal de protegir el propi model social i cultural.

Màxim, bisbe de Torí, hagué de patir –entre 401 i el 402– el setge de la seva ciutat per part dels gots d'Alaric. Bona part de la seva obra escrita⁸, principalment homilètica, recull la situació de confusió i el pànic que experimentaven els torinesos així com la seva actitud davant el conflicte. Màxim fa una crida en favor de la unitat en la fe i de la confiança en Déu i per tal de *hostes superare*, utilitzant tot el poder de persuasió de què és capaç per retenir els fugitius dins els murs de la ciutat. A tall d'exemple, ell mateix

⁷ No argumento amb aquesta afirmació l'existència d'una disciplina de partit marcada per l'*Església* –impersonalment– per a aquest moment i situació concrets. Crec, però, que *existia* un cert model conductual de la figura del bisbe, un arquetip, que va propiciar una actitud determinada davant d'un fet determinat. La generalització –no absoluta– d'aquesta actitud justifica la utilització del plural.

⁸ D'entre totes les obres de Màxim, destaco, pel seu contingut i importància, el *Sermo LXXXV (De tumultis bellicosos)*, el *Sermo LXXXIII (De barbaris non timendi)* –ambdós a CC 23– i l'Homilia XCI, a PL 57. Pierre Courcelle observa correctament la influència del bisbe de Torí en l'africà Quodvultdeus –*uide De tempore barbarico*, PL 3, col. 287-298– respecte de l'exemplificació simbòlica de l'episodi de David i Goliat i de la retòrica del patriotisme romà, cf. COURCELLE, P. (1964). *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*. París, p. 33, n. 7 i p. 129-132. Per una anàlisi general del patriotisme romà tardà, cf. PASCHOUD, F. (1967). *Roma Aeterna*, Roma.

roman a Torí malgrat l'amenaça bàrbara exposant-se així al destí incert de la resta de conciudadans⁹.

Però, tot i la lloable demostració de coherència del bisbe torinès, la manca de mitjans coercitius i la gravetat de la situació facilita àmpliament, l'èxode d'aquells que creuen més segura la fugida, sobretot d'aquells que tenen més a perdre, dels *possessores*.¹⁰

Arribats a aquest punt, cal fer esment de la relació entre l'autoritat civil, representada pels *possessores*, els *primores ciuitatis*, i els bisbes. Queda clar que són, *de iure*, les magistratures ciutadanes les responsables del govern de la ciutat, ja en temps de pau, ja en temps de guerra; el que no és tan segur és el bon funcionament i l'eficàcia de les cúries municipals. L'episcopat col·labora amb l'autoritat estatal o bé la substitueix, en cas que aquesta no pugui desenvolupar amb efectivitat les seves funcions o que, simplement, no existeixi. En tot cas, els interessos de les jerarquies eclesiàstica i civil amb respecte de la comunitat urbana convergien en un de sol: el manteniment de l'ordre de l'Imperi en la seva ciutat i, en conseqüència, la seva defensa davant de qualsevol acció violenta que repercuteixi en la seva estabilitat¹¹.

⁹ Altres *exempla* de coherència episcopal són els de Lleó Magne qui, en el 449, en una carta a Teodosi II, excusa la seva absència en el concili –anomenat latrocini– d'Efes a causa d'una *temporalis necessitas*, justificant la seva permanència a Roma. Dos anys després, en resposta a una lletra de Marcia en què li demana de convocar un sínode de les diverses províncies occidentals, Lleó explica que a les ciutats, turmentades per la guerra, els és imprescindible el seu pastor, LLEÓ MAGNE, *Epist.* XXXI, *PL* 54, col. 793; ID., *Epist.* XXXVII, *PL* 54, col. 811; ID., *Epist.* LXXXIII, *PL* 54, col. 920. També citar Capreol de Cartago, que, a l'igual que Lleó, no pot assistir a Efes perquè s'ha d'ocupar del seu poble, CAPREOL, *Epist.* I, *PL* 53, col. 845b. La presència vàndala justifica, en ambdós casos, la impossibilitat dels bisbes d'incorporar-se a l'assemblea convocada. També justificada per l'hostilitat dels vàndals és la poca concurrència al sínode de Cartago del 419, al qual tan sols assisteixen, en representació de la Numídia Alypi, Agustí i Possidi, cf. *Canones Concilii Africani. Codex Canonum*, p. 157. La situació esdevé tan general que es proposa la celebració dels concilis en temps de pau per facilitar –fer possible, en fi– l'assistència de tots els convocats, cf. HEFELE, J. (1907). *Histoire des conciles*, II, París, p. 429, n. 2.

¹⁰ Aquest és el terme emprat per Màxim en criticar l'actitud d'aquells que fugen abandonant la pàtria, la ciutat, que els ho ha donat tot –*Quod si iusto hospiti donatur ciuitas, quanto magis iusto patria conceditur possessori?*– preferint les riqueses a la salut de l'ànima, de la consciència cívica –*Unde intelligimus te plus pecuniae tuae consulere quam saluti*–, cf. MÀXIM, *Homília XCI*, *PL* 57, col. 426.

¹¹ Si bé la relació entre la cúria i el clergat no sempre han estat d'aquiescència, davant d'un *casus belli* la política de les dues autoritats ciutadanes és unívoca. Pel que fa a les relacions cúria-clergat en aquest moment, cf. GANGHOFFER, R. (1963). *L'évolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire*, París, p. 89-102.

Un cop mantinguda, en la mesura del possible, la cohesió social a la *ciuitas*, el bisbe centra els seus esforços en la preparació moral de la població. L'argument principal –a banda del de la pregària i la invocació de Déu i els sants, important en tant que apel·len a la *intercessió*¹² del sobrenatural– és la noció de *iustitia*. Altre cop Màxim ens il·lumina sobre això: *armari ciuitatis portas, debemus etiam prius in nobis portas armare iustitiae... tunc autem ciuitatis porta munita esse poterit, si prius in nobis portae iustitiae muniantur*¹³. Les lleis, fonament de l'ordenació romana, apareixen com a element diacrític amb respecte l'*altre* i, per tant, la seva conservació representa la pervivència de l'ordre establert. Es fa entenedor, doncs, l'èmfasi posat pels bisbes en l'observança de la legislació –*també en casus belli*– atesa la importància que aquesta té pel normal desenvolupament de la vida ciutadana¹⁴.

L'activitat dels bisbes en la societat urbana que acull la seva seu no es limita, però, a l'adoctrinament espiritual i a l'elevació de la moral. Comprenent l'abast del perill que amenaça la comunitat, trobem Severí, *home sant* del Nòric, que, *circa* 475, eleva la veu prevenint sobre la proximitat del conflicte i recomanant el reforç dels recintes defensius¹⁵ i l'aprovisionament de les matèries necessàries per resistir en cas de setge. Tanmateix, el consell, gens errat, del monjo fa que Constant de Lauriac disposi, a més de les mesures esmentades, *exploratores* –així apareix al text, en la terminologia militar– al voltant del territori del *castellum Lauriacum*

¹² La *intercessio* dels sants davant de Déu en favor dels fidels constitueix un fenomen sociològic de notable importància en el cristianisme antic ja que d'acció dels sants protegeix el poble de Crist dels seus enemics. De l'extensa bibliografia existent, tan sols remarcar dues obres: DELEHAYE, H. (1927). *Sanctus, essai sur le culte des saints dans l'Antiquité*, a Subsidia Hagiographica, 17, i BROWN, P. (1985). *La société et le sacré dans l'Antiquité tardive*, París (trad. de l'anglès), especialment, p. 59-106, 171-198 i 245 ss. Per al culte als sants i la seva utilització –gairebé apotropaica– a Hispània, compten amb els treballs de GARCIA RODRÍGUEZ, C. (1966). *El culto a los santos en la España romana y visigoda*, Madrid, i de VILELLA, J. (1992). "Aduocati et patroni. Los santos y la coexistencia de romanos y bárbaros en Hispania (siglos V-VI)", a *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 501-507.

¹³ MÀXIM, *Homilia XC*, PL 57, col. 419.

¹⁴ La influència del dret romà en la literatura cristiana és força notable, com observa GAUDEMET, J. (1978). "Le droit romain dans la littérature chrétienne occidentale du IIIme au Vme siècle", a *Ius Romanum Medii Aevi* I, 3b, Milà.

¹⁵ La fecció i el bastiment dels murs de les ciutats, observant la pràctica consuetudinària i les paraules del bisbe de Torí, aniria a càrrec dels curials: *primores uiros tuitiones in moenibus preparare*, MÀXIM, *Homilia LXXXVI*, PL 57, col. 378.

i que, a totes hores, hi hagi *dispositis per muros ex more uigiliis* per tal de prevenir qualsevol atac enemic¹⁶. Veiem com, a partir d'aquests exemples, el bisbe participa activament en la defensa de la seva ciutat mitjançant una actuació preventiva, tant teòrica com pràctica, de la qual es pot induir el prestigi social de què gaudia la figura del bisbe.

Ara bé, com a autoritat plenament reconeguda, l'episcopat ha contret vincles amb la comunitat en qualitat de pastor, de guia, de líder, en fi. Aquests lligams subsisteixen —encara amb més raó— en temps de guerra i reclamen que el bisbe es presti a ser representant popular. Conseqüentment, el bisbe, juntament amb les magistratures municipals que encara restin, es responsabilitza del govern dels destins de la ciutat davant l'hostilitat dels bàrbars i se n'erigeix representant.

Potser no hi ha ambaixada més coneguda que aquella de Lleó Magne a Àtila en el 452. El bisbe de Roma, escollit per consens com un dels membres de la legació —*placida legatio*—, surt a l'encontre del cabdill hun, a qui aconsegueix apaivagar el desig de conquesta¹⁷. Tres anys després, i en una Roma buida de nobles, Lleó és l'única autoritat que negocia amb Genseric una rendició sense resistència a canvi del respecte de les vides dels romans¹⁸. Per dues vegades és el bisbe que obté pau per a la *Urbs*.

A Hispània hi trobem un cas rellevant: el d'Idaci, bisbe de la *Gallaecia*¹⁹. Idaci, en el 431, i a causa de les predacions sueves a la seva província, es dirigeix a Aeci com a representant dels hispanoromans demanant-li ajut per aturar el *discidium*. Aeci encarrega a Censori la legació romana davant els sueus per aconseguir la fi de les rapinyes bàrbares veient el gal·laic satisfactòriament resolta la seva missió.

Però no només en la *placida legatio* consistia el paper adoptat pel bisbe. A la Gàl·lia, Annià²⁰ a Orléans i Mamert a Viena del Delfinat, dirigeixen la resistència de les respectives ciutats enfront de les mareas d'Àtila esperant l'arribada d'Aeci i els seus *foederati*. Contemporàniament,

¹⁶ EUGIPI, *Vita sancti Seuerini*, 25, *MGH aa*, I, P. 20.

¹⁷ PRÒSPER D'AQUITÀNIA, *Epitoma Chronicon*, 1367, *MGH aa* 9, *Chronica minora* I, P. 482.

¹⁸ *Ibid.*, 1375.

¹⁹ IDACI, *Chronicon*, 96, *SC* 218, p. 431 i 98, p. 432.

²⁰ GREGORI DE TOURS, *Historia francorum*, II, 7, *MGH srm* 1, p. 73.

Sidoni Apol·linar²¹, autèntic representant de la noblesa tardoromana, escriu al bisbe Mamert demanant-li consell per defensar el seu “petit Arvern” de les bandes germàniques. A Hispània, Simfosi²², bisbe gal·laic, també es destaca en la direcció del seu poble en la lluita contra els sueus. Arreu, es pot constatar la participació episcopal *durant* el conflicte bèl·lic, però cap fou tan absoluta com la de Germà d’Auxerre²³.

Havent-li estat encarregada la lluita contra els pelagians de *Britannia*, el bisbe gal es veu enmig d’una ofensiva de saxons i pictes i és escollit, en virtut del prestigi que li suposava la seva missió religiosa i del seu propi, *dux belli* dels britannoromans. Tot seguit, els condueix a la batalla i, si hem de creure el cronista, venç l’enemic bàrbar en el que es recorda com a “batalla de l’Al·leluia”, en el 429.

No és estrany que, en caure les ciutats en mans dels bàrbars, el bisbe, com a legítim representant de l’autoritat ciutadana patís, de vegades, la pitjor de les sorts²⁴. Si bé és cert que l’activitat moral del bisbe podia ser molesta pels nous dominadors, el patrimoni eclesiàstic, de *per se*, ja era prou desitjable com per provocar més d’una mort d’alguns religions zelós del seus deures. En altres casos —que de ben segur eren els més nombrosos—, el bisbe patia l’exili o bé l’encarceració i l’inevitable allunyament de les seves funcions²⁵. Constatem que la província occidental més demnada és l’africana; allí se sent ben fort el pes de l’ocupació bàrbara en la forma de la persecució de les autoritats catòliques en favor de l’arrianisme, i les estructures eclesiàstiques no poden sinó ressentir-se’n.

Afortunadament per als habitants dels *neruii reipublicae*, bona part dels bisbes aconseguiren sobreviure a la invasió germànica i intercediren en favor del seu poble en un increïble exercici de *tuitio pauperum*. Les activitats del bisbe en aquest sentit es multipliquen. Ja no són només els grups

²¹ SIDONI APOL·LINAR, *Epist.* VII, 1, *MGH aa* 8, p. 103.

²² IDACI, *Chronicon*, 101, SC 218, p. 435.

²³ BEDA, *Chronicon*, *MGH aa*, *Chronica minora* II, p. 459.

²⁴ Exemples no en falten pel que fa a bisbes morts per tropes bàrbares, VICTOR DE VITA, *Historia persecutionum* I, 3, *MGH aa* 3, p. 4; SIDONI APOL·LINAR, *Epist.* VII, 6, *MGH aa* 8, p. 111.

²⁵ Per a les referències sobre l’exili i l’encarcerament de bisbes i de clergat en general, remeto a MOCHI ONORY, S. (1933). *Vescovi e città (sec. IV-VI)*, Bolonya, p. 119, n. 85-87.

ciudadans menys afavorits els que necessiten ajuda: molts homes i dones havien estat capturats pels bàrbars i reduïts a l'esclavatge; la ciutat i el seu territori havien estat objecte de rapinya; els recursos eren certament inferiors a les necessitats. Llavors, el patrimoni episcopal²⁶, incrementat sobremanera durant el segle anterior, s'empra per mitigar els efectes negatius que aquesta fragmentació tenia en el conjunt de la comunitat. Es prova, tant com és possible, d'alliberar captius, de reactivar la vida econòmica, d'abastar, fins i tot, la ciutat i de reconstruir els seus edificis i murs²⁷.

Encara més, els prelats també s'encarreguen de la representació del seu poble davant el nou capitost bàrbar per aconseguir millors condicions de vida per als seus fidels²⁸. Així mateix, no tan sols intercedeixen en favor d'un o altre ciutadà sinó que disputen –diplomàticament– per aconseguir frenar els abusos que les tropes realitzen a la ciutat. Aquesta situació és força més delicada a Àfrica²⁹, on els conflictes entre catòlics i arrians, recolzats pel nou poder de Genseric, minven la capacitat d'acció de l'autoritat eclesiàstica ortodoxa.

A la llum de la polícroma conjuntura històrica observada, podem inferir alguna conseqüència del canvi esdevingut en les atribucions episcopals amb motiu de les irrupcions germàniques. Primerament, és evident que el prestigi de la figura del bisbe com a *rector*, d'altra banda prou prestigiada ja, veu engrandit el seu horitzó d'actuació amb l'adveniment dels *tempora bellorum*. El model teòric ideal de bisbe es troba, gairebé de sobte, enfrontat a una situació no prevista però que, seguint la línia conductual

²⁶ Potser l'exemple més paradigmàtic és el de Deogratias de Cartago, qui ven uns vasos d'or utilitzats pel ministeri i, amb els diners que en treu, allibera romans captius dels vàndals. VIC-TOR DE VITA, *Historia persecutionum*, I, 7-8, *MGH aa* 3, p. 7.

²⁷ A Pavia, el seu bisbe, Epifani, organitza una mena de sevei anonnari –tant per romans com per bàrbars– a la ciutat i s'encarrega de l'organització i l'efectivitat, ENNODI, *Vita Epifani*, *MGH aa* 7, p. 98. El mateix Deogratias de Cartago és plorat a la seva mort per tot el poble per tot el bé que ha realitzat entre els seus conciudadans, cf. nota anterior.

²⁸ Així, Epifani de Pavia qui, a més d'abastir el seu poble, asserena els ànims dels rugí, ocupants de la ciutat, i evita altercats i abusos per part d'aquests, cf. ENNODI, *Vita Epifani*, *MGH aa* 7, pp. 97-99. Esmentar també l'important paper de mitjancer realitzat pel bisbe italià entre Antemi i Ricimer d'una banda, i Euric i Nepos d'una altra, impeding un enfrontament d'aquests dos últims *pro Italiae Galliaque finibus*, ID., *Vita Epifani*, *ibid.*, pp. 91-94.

²⁹ Pel que concerneix a la difícil situació del clergat catòlic africà i la seva lluita contra l'hostilitat del clergat arrià i la política persecutòria del govern vàndal, cf. COURTOIS, C. (1955). *Les Vandales et l'Afrique*, París.

dictada per la patrística, resol adoptant una actitud clarament intervencionista davant d'un fet concret. La intervenció episcopal en qualitat d'autoritat ciutadana en les invasions del segle V, prefigura la capacitat militar de l'episcopat –i, sobretot, del papat– en el món medieval.

D'una altra banda, la desfeta de les institucions municipals romanes fa que els bisbes duguin a terme funcions que, en principi, no els corresponen per llei. Les seves activitats envers la societat urbana, ja siguin evergetisme, ja patronat eclesiàstic, s'amplien al mateix temps que s'amplia el seu poder i influència sobre aquells a qui protegeix; no obstant l'aparició de nous estats amb entitat suficient, el rol de l'Església no és disputat per ningú i la consolidació de la figura del bisbe en la constitució ciutadana és ja un fet ineluctable.